

Százéves vármegye-szatírák.

Az önismeretre, a hibáink körüli tisztánlátásra törekvés és felhívás legjobbjaink: a helyzetbe bele nem törődök, egy jobb korban és emberekben remélők ajkáról és tollából nemcsak röpiratok formájában hangzott el, hanem időtálló, jelentős költői művekben is. S ez utóbbiak is élénk állítják vádlottul a vármegyerendszert egyenesen a bajok forrásaiul, fönttartójául. 1945-ben kettő közülük megérte a centennáriumát. Az elmúlt év azonban a borzalmaké volt, nem a nyugodt emlékezésé. Így a megfélemezés vádjá nélkül tekinthetünk ebben az évben is ezekre a patinás voltukban nemcsak tiszteltreméltó, hanem művészi alkotásokra.

I.

Az egyik irodalmunk lognemesebb, eszmékben leggazdagabb szellemei egyikének alkotása: *A falu jegyzője*, báró Eötvös József regénye. Egy kis, néhány apró járású felsőtiszai megye — Beregre gondolnánk — életének művészi képe, amelybe azonban a célzat, a vád erejével annyi vonatkozás vegyül, nyilvánvalóan a javítani akarás szándékával. Eötvös tudja, írja is, hogy a tendencia árt a művészi jellegnek, de vállalta ezt a veszedelmet, tudván, hogy csak így használhat honfitársainak. Igazi költő is volt azonban, így a célzat nála belévegyült a művészi egészbe.

A címül írt falusi jegyző alakja halvány egyén maradt. annál inkább előtérbe került a jobb sorsra érdemes jobbágy és felesége, a megyei élet jellegzetes alakjai, egy gonosz ügyvéd, a vármegye urai s közülük is főképp az ördögi gonoszságú alispánné. Violának, a becsületes, munkás zsellér parasztnak feleségére szemet vet a főbíró, s mikor az asszony kiadja az útját, bosszúból férjét rendeli ki, az asszony gyermekágyassága idején, előfogatosnak az alispánné bekocsikáztatására a székvárosba. A vonakodó Violát deresre húzzák, elkeseredésében levág egy hajdút, mire már csak a bujdosó betyárélet lehetősége marad meg számára a szabad világból. Egy pandúr lövi le végül, miután másik megrontóját, az ügyvédet is bosszúból megölte. Viola feleségét, Zsuzsit, a hitvesi és anyai szeretet glóriája övezi. Hűségesen szenved urával életük minden méltatlan nyomorát, s csak még jobban szereti őt az akasztófa alatt, végül pedig bánatában utána hal urának és kőt gyermekének. Ez az egyszerű parasz-asszony költészetünk legmeghatóbb alakjainak egyike, vázlatos kidolgozásában is. Eötvösnek egyik hődolását jelenti a magyar köznép erőnye, szenvedései előtt, emlékeztetve némiképp Shakespeare Oféliájának genréjére is. Ime a magyar paraszt sorsa a tragédia magaslatán! Eötvös, a maga is romantikus, a betyáréletet romantikájától lehántva, keserves és szörnyű valóságában ábrázolja, akár csak Petőfi „Füredi a holdvilág” kezdetű románcában. A tiszta jellemű, emelkedett szellemű jegyzőt viszont ellopott okmányai miatt nemesi származásának nem igazolhatása s vele kapcsolatban gyilkosság gyanújába kerülése juttatja börtönbe. Nemest és nemtelent (legalább is nem igazolttat) összefonó szerelmi történet húzódik meg a háttérben, s boldog véget ér. Hozzá tartoznak a cse-

lekvényhez zsidó és cigány mellékalakok is. Az üveges zsidó visszataszító alak, de hitványsága elnyomottságából következik, mert nem adtak neki teret, hogy nemesebb érzelmeit használja. Ime az emancipáció szüksége!

Eötvös, az alapján szentimentális és romantikus, a *Karthausi* írója, új regényében átesapott realistának és szatirikusnak, de a nélkül, hogy tehetsége alapjaihoz hűtlenné vált volna. Megírta egyikét a legérdekesebb, legdrámaibb meseszövési regényeinknek. Később csak az erudíció nőtt benne és mélyített rajta. Ezt a véleményt aligha vonhatja kétségbe, aki művét közelebbről ismeri. Érelődő lélekkel tesszük le, igazat adva költőjének, hogy „keble mélyén gyémántokat találhatott, de inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érző hogy e munkával öndicsőségére kevesebet, de embertársainak többet tehet;“ és hogy „a könyvben nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk“. A regényben sok vonatkozás, célzás csendül meg: a főbírói önkény, az esküdtszék, rabváltás, végrehajtás, korteskedés, a titkos szervezés, megyei utak, betyársors, üldözés, statárium, zsidó-, cigány- és börtönügy, tisztviselőtútlengés stb. A regényt azonban nem ezek a vonatkozások duzzasztják meg az ezer lap felé, hanem a szerző vonatkozásokban és mélységben egyaránt gazdag észmebősége. Erről maga is azt vallotta, hogy a természettől megáldott emberek, akiknek az ég tulajdon gondolatokat adott. Eljárását avval a törekvéseivel védi, hogy mindent nagyon igyekezett motíválni.

A gúny, a szatíra természetesen jelentékenyen szóhoz jut. A keleti lustaságról például: „Őseink csak azért hagyák el honukat, hogy oly hazát szerezzenek, ahol a nap később kél, hogy tovább aludhassanak.“ De vannak megrendítőbb vádjai is, főképp az igazságszolgáltatás ellen: „Ha az embernek keresete van, nem kap igazságot sehol.“ — „A magyar paraszt nem panaszkodik, mert tudja századok óta, hogy szavának hatása nincsen.“ — „Aki elkerülte a statáriumot, évekig elvárhat pere eldöntésére.“ „Az emberekben meginog a hit is ilyenek láttán.“ Violáné szerint „a szegény embernek hite nincs a világon“, a jegyzőné pedig azt mondja: „Az ember szinte kétekedni kezd a Gondviselésben.“ S ilyen keserves a megye oroszainak sora is. Rongyosak, éhesek 30 faluban, és emmit sem tesznek értük.

Mégsem pesszimista, alakjai szövevében át sem, a maga nevében sem. Vándory, az öreg pap erősen vallja, hogy „a nagy mérleg végül mégsem a jók ellen fordul“. A jegyző pedig, hogy „az az állapot, amelyben hazánk nem nemes lakói jelenleg vannak, az nem tarthatja fenn magát többé!“ Magát a költőt a szép őszi napok arra a gondolatra viszik, hogy „hazája csak a bizonytalan tavasz s a változékony nyár után fogja állandóan megtalálni derült napjait“.

A regény sok rokonságot mutat Petőfi szellemével. Befejezése is, ez a prózában írt himnusz az Alföldhöz, annak legnagyobb költőjére emlékeztet, egyben pedig megvallása Eötvös lángoló hazafi érzésének.

Műve a legnagyobb szabású szatirikus regényünk, de a szatíra a megindult honszereltem tüzeben olvad fel. Ilykép legmélyén ugyanazt a megindult lírikust találjuk, akit Eötvös egyéb műveiben. Ez a jellege védi meg a vád ellen, hogy ártott volna regényével nemzetének. A *mordet ut sanet* — teljes egészében illik *A falu jegyzőjére*. Művében kiadta mind, ami érző szívének feküdt, a végén maga is azt vallja, hogy „csupa igazat mondott“. Önzők, maradiak,

akik ezt a legkiválóbb alkotását még manapság is helytelenek, kártékonyak nevezgetik.

Eötvös művének irodalmi előzményéül tekintendő Nagy Ignácnak 1842-ben akadémiai pályadíjat nyert vígjátéka, a *Tisztújítás*. Ebben a szerelmi esemény van előtérben, a vármegyei választási mozgalmak szatírája a második vonalban húzódik meg. Eötvösnél kerül aztán a közéleti szatíra az első helyre. A darabban a főkérdés: kit fog a vármegyei főorvos sógornöje, Aranka, kérői közül férjéül választani: Tornyaít-e, a haladásnak némiképp kapkodó emberét, Hovest-e, akiben Bayer József kis túlzással látja már is Tengelyi Jónás előképét, vagy az eladósodott, eszközökben nem válogatós Farkasfalvyt?

Aranka Hovest szereti; és is őt, bár aztán könnyelműen férje nővérénél is próbálkozik. Ez utóbbi Aranka tudta nélkül, egy maga írta levélben azt jelenti ki húga nevében, hogy kezét az alispánválasztásból győztesen kikerülőnek fogja nyújtani. Farkasfalvy győz, s Aranka bár a szíve még mindig Heveshez húzza, mégis, tapasztalván ennek csécsap természetét, a jellemesebb Farkasfalvyt választja. A választási hadjárat során egyre inkább kiűnik az egész rendszernek a vesztögetésen alapuló hitványsága, inkább reálisaknak tetsző, mint bohózatosan torzító vonásokkal.

II.

Mialatt Eötvös egy falu jegyzőjét emeli regénye címébe, egy valósággal élő falusi jegyző, a legnagyobb magyar költők egyikévé válandó Arany János, állomáshelyéről figyelve a megyei élet hullámveréseit, ugyancsak ezek szatíráját írta meg egy komikus eposzban.

Az *Elvesztett alkotmány* tárgyát a hősi eposz hagyományozott kellékeinek alkalmazásával, a csevegés, a pátoz és a gúny hangnemeinek változtatásával énekli meg. A megye két pártjának: a liberálisok és a maradiak harcinak leszünk tanúi. A vitás tárgyak: a magyar nyelv joga, az ősiség eltörlése, a háziadó, főképp pedig a honi ipar pártolását célzó védegyelet. Különösen az utóbbi aláírásánál szereplőket festi pompásan, feltárva, ami a felvonulók belsejét feszíti. De igazi közelharca is sor kerül, s ebbe földfeletti hatalmak is beleavatkoznak: a boszorkányhad, élén egy házaspárral, mélyből a férfi, Hábor, a liberálisok vezérért, Hamaríyt, a feleség, Armida pedig a maradiakét, Rák Bendét segíti, szerelmi csábítást is alkalmazva. A légi boszorkányharcokból a Gellérthegy egész mitológiáját össze lehetne állítani. A földi küzdelem a megyeház udvarán zajlik le a Pörgedy- és Kolocintos-csoport között. Benne a habozók vezére, Ingady jár a legrosszabbul: beleesik a kútba és meghüléscéért életével fizet.

Legrészletesebben Rák Bendénc alakja van kidolgozva. Apját a *Hitel* olvasása közben gutaütés érte; a könyvet vesztére esenték el számára a kaszinóból. A vergiliusi mintára feltároló pokolban még mindig ezt a könyvet kell olvasnia, miközben ugyancsak átkozza az íróját. Legnagyobb élménye egy oláhországi tanulmányút volt, a tanítójával. Kinyílik a föld közepét jelentő Sorsbarlang, ahol a könyvpusztító gép, az idómalom is dolgozik.

A küzdelem a két párt közt végül is eldöntetlen marad: az oltárrá alakult asztal mellett egy szép ifjú génusz-pár jelenik meg: a Lelkesedés és az Erély allegorikus alakjai. Amaz a liberálisok fejére olvas, hogy áldozzanak

erőt, észt, sőt ha kell, vért is a hazának; az Erély pedig rögtön példát is ad, a maradiakhoz fordulva: lerakja az oltárra ékszereit, de csak egy gróf (Lánghy, tán Széchenyi?) és néhány ember követi.

Arany képzelete, humora, világirodalmi műveltsége és népismerete együtt alkotta meg azt a művet, melynek a stílusa is igen figyelemreméltó. A Ludas Matyi után újra előttünk a hexaméternek nem a patétikus, hanem a csevegő, tréfálkozó stílusa, akárhányszor a Vörösmarty pátoszának paródiájául jelentkezik. Ily helyei: „rontsd szét az unalmas öröklét láncait“, „tátongó torkai sírját“, — akkor is Vörösmartyra emlékeztetnének, ha nem venné is szó szerint a Fóti dal-ból: „Kit egével botakar e hon“. Lépten-nyomon használja a szokottól eltérő értelemben a szókat, jegyzeteket is írva hozzájuk olykor mintegy annak jelzésére, hogy egyébként bajos volna megérteni őket, akár magát a kifigurázott stílust. De kijut az efféle nyelvi leckeiből a nyelvújítási szóalkotásoknak is. Vörösmarty bizonyára észrevette ezeket, innen erdhetett éles megjegyzése a mű stílusára, ha jószívűen nem is ütötte el a jutalomtól. Láttá itt az új, realista stílust, mely nemsokára véget vet az ő sílromantikájának, s így is történt. Mégis Aranynek ez a műve valahogy alulértéklődött az irodalmi köztudatban. Pedig hexaméterei, mint a csikós kibentott karikásával az alföldi rónán, vágatnak; leírásaiban frissesség, eredetiség, úgyhegy, aki elfeledi, amit valamikor erről a műről tanult, nem kevés sajátos szépséget fedezhet fel benne. Ime a liberálisok lekéztetéséből az Erély ajkáról:

„Ti *szabadelműek*, kik nyelveteken ama legszebb Szót, a „szabadság“ot szólásban, gondolatokban, Testben, lélekben meritek hordozni naponként: Névvel vagytok azok. Vallástok képmutatóság; Bennetek a türelem, más értelműek iránt nincs; Bennetek a türés, tartós láng, semmi nagyért, nincs; Bennetek elszántság nincs áldozatokra; ezért már Olesók elveitek... Isteni törvények nagyon emberi hírnöki vagytok, Tlk tanítástoknak legesűfösb nem-követői, stb.“

A költő a haladókkal tart, de jól látja az ellenpárt fogyatkozásait is.

Mutatkoznak a műben már oroszlánkörmei Arany későbbi népi nyelve erejének, s viszont a mű felépítése sem méltatlan a kompozíció majdani mesteréhez.

Mindkét mű beszédes példája annak, hogy a legjelesebb tehetségek is elérkezettnek látják olykor az időt arra, hogy odahagyják a l'art pour l'art elefántesontornyát, kilépjenek a körülöttük zajgó, vívódó, vérző életbe, s ráfordítva figyelmüket, abból alakítsanak, állást foglalva a kor nehéz, vajudó kérdéseiben, segítve azokat a meggyőződésük szerint helyes megoldás felé. S üzenetük is ez egyúttal költőutódaiknak, hogy hasonlóképp cselekedjenek. MERTHOGY ennek a jelenben is, a jövőben is így kell lennie, e felől a nemzetet nem szabad csalódnak érnie. Az első mű a szatíra komor hangján szól, a második a komikum derűsebb világába visz, de nem csupán a mulattatás kedvéért. Arany is szem előtt tartotta, amit *Ghazel*-jában ajánl.

A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság;
De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts.

Várdai Béla.